

THEMA 2

ONENIGHEID EN VERBROKEN EENHEID

KRITIEK OP IJDELHEID De bouw van de Utrechtse domkerk werd pas in 1517 afgerond. De enorme sommen geld die ermee waren gemoeid werden verkregen uit de domeinen van het domkapittel en uit de verkoop van aflaten. De uitgaven, in het bijzonder die aan de domtoren, werden bekritiseerd. In zijn traktaat *Contra Turrim Traiectensem* fulmineerde godgeleerde Geert Grote in de veertiende eeuw tegen deze tweede toren van Babel, die geen enkel christelijk doel diende behalve de ijdelheid van enkele kerkelijke hoogwaardigheidsbekleders. Hij keerde zich tegen de pracht en praal binnen de kerk en drong aan op een eigen en meer persoonlijke en rigoureuze onderwerping aan de christelijke leer. In Amersfoort stichtte hij broeder- en zusterschappen, waarin leken zich op geheel vrijwillige basis onderwierpen aan ascese, tucht en godsdienstoefening. Zij onderhielden zichzelf met handwerk. Deze devotia moderna of moderne devotie richtte zich impliciet tegen de geïnstitutionaliseerde kerk- en kloostergemeenschap. De kritiek van Grote was een voorbode van de reformatorische bewegingen in de vijftiende en zestiende eeuw. Dergelijke bewegingen reageerden telkens op misstanden en maakten aan de schijnbare eenheid binnen de kerk een einde.

De afstand tussen de kerkelijke hoogwaardigheidsbekleders en de gewone christenen was steeds groter geworden. De liturgische handelingen vonden plaats achter koorhekken en oksalen en de leer werd in het Latijn gepredikt. De kerk leerde dat zij alleen de weg was naar het heil en de verlossing van de zonde en liet zich daarvoor met de verkoop van aflaten en zielenmissen flink betalen. Pompeuze rituelen stonden ver af van de eenvoud van de vroegchristelijke kerk en van de leer uit de Bijbel. Critici legden dan ook de nadruk op het Heilige Schrift, dat zij van groter waarde achtten dan de dogma's van de kerk. De verschillende hervormingsbewegingen streefden naar de terugkeer naar de eerste, pure, christelijke kerk.

KERKEN POLITIEK De desintegratie in de kerkelijke gelederen had ook belangrijke politieke gevolgen. In de Nederlanden zou de reformatorische beweging nauw verbonden worden met de opstand tegen het landsheerlijk gezag van de Habsburgers. Het huis Habsburg trachtte in de zestiende eeuw de Nederlanden onder één gezag te verenigen. De wereldlijke rechten van de Utrechtse bisschoppen werden in 1528 overgedragen aan Karel V van Habsburg. Onder zijn bewind en dat van zijn zoon Phillips II werd gestreefd naar eenheid in het uitgestrekte rijk door de centralisatie van het bestuur en de rechtspraak én de bevordering van de eenheid van religie en bestrijding van de ketterij. Phillips kreeg in 1559 van de Paus toestemming om de bisdommen in zijn rijk te herschikken. Utrecht werd daarbij opgewaardeerd tot een aartsbisdom, met daaronder de bisdommen van Haarlem, Groningen, Leeuwarden, Deventer en Middelburg. Hiermee was het met de invloed vanuit Keulen in het kerkelijke bestuur van Utrecht gedaan. De nieuwe indeling viel echter niet in goede aarde, omdat bestaande rechten van kerkelijke hoogwaardigheidsbekleders met voeten werden getreden. Zij heeft daarom nooit goed gefunctioneerd. Het centralisatiebeleid stuitte eveneens op verzet bij de adel en steden die zich in hun eigen privileges zagen beknot. Door de soms harde acties op het gebied van de bestrijding van de ketterij nam het verzet verder toe.

OPKOMST VAN DE REFORMATIE Reformatorische ideeën vonden in de Nederlanden een vruchtbare bodem, onder andere door de aanwezigheid van een goed ontwikkelde boekhandel. Men kon door de uitvinding van de boekdrukkunst relatief eenvoudig kennismaken van het (pluriforme) gedachtegoed van kerkhervormers. Hierin stonden een aantal aspecten centraal: alleen de Bijbel werd geaccepteerd als kennisbron (en niet de interpretaties daarvan van de kerk), alleen de genade van God kon de mens verlossen (en niet de kerk met aflaten e.d.) en alleen het geloof was van belang (en niet de sacramenten).

Er waren verschillende reformatorische stromingen met aanhangers in de Nederlanden. In de artikelen van Daan Schaars en Vincent de Kieviet komen het lutheranisme en het doperdom aan de orde. In de Nederlanden voerde echter, mede onder invloed van de Opstand, het calvinisme al snel de boventoon. De inspirator van deze hervormingsbeweging, Johannes Calvijn (1509-1564) onderwees dat God een soeverein, almachtig, rechtvaardig wezen is, in staat om de wereld als de straf voor zijn zonde de eeuwige rampzaligheid te laten ondergaan. Hij is echter genadig genoeg om een deel van de mensheid te redden. Een calvinistische gemeente stond onder leiding van vier soorten ambts-

dragers: predikanten, theologen, ouderlingen en diakenen. De kerkenraad hield toezicht op de levenswandel van gemeenteleden. Calvijn stelde verder dat het de taak was van de overheid het ware geloof te verdedigen. Indien deze daar in niet slaagde, dan was een opstand gerechtvaardigd onder leiding van een bevoegd gezag, zoals adel of stadsregering. Hiermee verschaftte hij een argument voor de Opstand in de Nederlanden.

De Beeldenstorm, die in 1566 de kerken in de Nederlanden trof, was een belangrijke gebeurtenis die de Utrechtse steden niet bespaard bleef. Na het herstel van het gezag strafte landvoogd Alva in Utrecht 220 beeldenstormers, waarvan 65 terechtgesteld werden. Dergelijke maatregelen verhardden het conflict. In 1579 sloten een aantal gewesten de Unie van Utrecht. Dit verdrag garandeerde vrijheid van geweten en de Utrechtse stadsraad kondigde de Utrechtse religievrede af. Hierbij werden een aantal kerken aan de protestanten overgedragen. Niettemin werd al in 1580, door oplopende spanningen, de katholieke eredienst verboden. In 1581 mochten ook andere protestantse geloofsrichtingen niet meer samenkomen. Polarisatie dreigde de opstandige gewesten intern te verdelen, waardoor het nodig was om te streven naar eenheid in religie. Op 28 juli 1580 namen de calvinisten bezit van de Domkerk. De bezittingen van de kerken en kloosters werden onteigend en in dienst gesteld van de overheid of van de calvinistische eredienst.

EEN NIEUWE PUBLIEKE KERK De calvinistische kerk was na 1580 het enige kerkgenootschap dat publiekelijk de erediensten mocht houden, waarbij ze de beschikking kreeg over alle kerkgebouwen. De grote hoeveelheid kerken en kapellen, benodigd voor de verschillende katholieke instellingen, was voor de calvinisten echter overbodig. Dit leidde in de voormalige bisschopsstad tot de sloop van de St. Salvator, het koor van de Buurkerk en de Palmietentempel van de Jeruzalem broederschap. Op deze wijze werden de verbindingen in de stad belangrijk verbeterd. Andere kerkelijke gebouwen kregen andere publieke bestemmingen.

Met het protestantisme veranderde de inrichting van de kerkgebouwen. In de katholieke eredienst lag het liturgisch centrum in het hoofdkoor en het altaar, maar bij de protestanten stonden de kansel en de verkondiging van het woord centraal. Het koor verloor zijn functie, hoewel het soms werd gebruikt voor plechtigheden als het avondmaal of een huwelijksviering, en het liturgisch centrum verschoof naar het schip. Iedere kerkganger moest in staat zijn de preek te volgen waardoor de afstand tot de preekstoel niet te groot mocht worden. In de grote kerken werd daarom maar slechts een klein gedeelte ingenomen door de zitplaatsen. Het doopvont stond vlakbij de preekstoel.

De doop vond plaats in het midden van de gemeente die de dopeling in haar midden opneemt totdat deze zelf een geloofsbelijdenis kan afleggen. De doopplechtigheid is hier het symbool van en hoorde dus ook in het liturgisch centrum te geschieden.

In het interieur werd gestreefd naar soberheid, hoewel zeker niet alle verfraaiende elementen werden verwijderd. De kerk bleef een belangrijk gebouw dat ook op een voorname wijze werd vormgegeven. De gebouwen dienden niet alleen voor de eredienst, maar vervulden andere publieke functies. Zij werden gebruikt als wandelkerken en er werden orgelconcerten gehouden. In de kerken werden (graf)monumenten en memorieborden opgehangen. In de provincie Utrecht werden gedurende de zeventiende en achttiende eeuw vrijwel geen nieuwe kerkgebouwen gesticht. De bevolkingstoename was niet groot genoeg voor grootscheepse stadsuitbreidingen zoals in Holland. Daar werd volop geëxperimenteerd met allerlei nieuwe, vaak centrale plattegrondvormen. In Utrecht boden de bestaande kerkgebouwen meer dan voldoende ruimte. Een uitzondering vormde de kerkbouw in Renswoude, waarover Nicky Pouw een artikel heeft geschreven.

GELOVEN ACHTER GESLOTEN DEUREN In Utrecht was de positie van de calvinistische kerk onaantastbaar, maar dit wilde niet zeggen dat er daadwerkelijk religieuze eenheid was. Ondanks de repressieve maatregelen in de jaren tachtig van de zestiende eeuw waren er nog grote groepen die andere religies aanhingen. Deze stromingen hielden clandestien bijeenkomsten en na verloop van tijd werd hen hierbij steeds minder in de weg gelegd. Over het algemeen werden zij gedoogd op voorwaarde dat zij zich niet in de openbare ruimte mochten manifesteren. Voor de kerkbouw betekende dit dat de kerken niet als zodanig herkenbaar mochten zijn, door torens of klokken bijvoorbeeld. Sommige protestantse stromingen kregen echter wel meer vrijheden. Zo kregen de lutheranen van Amersfoort in de tweede helft van de zeventiende eeuw de beschikking over een voormalig kerkgebouw. In de achttiende eeuw vestigden de Herrnhutters, een protestants-christelijke groepering, zich in Zeist. Helmi Hillebrand beschrijft de gebouwen die deze gemeenschap voor zich zelf bouwde bij slot Zeist.

De verhouding van het bestuur tot de katholieke kerk lag meer gecompliceerd, maar ontspande zich naarmate de Opstand voortging en de positie van de nieuwe Republiek steviger werd. Diverse Utrechtse plakaten uit 1581, 1622, 1629, 1641 en 1649 verboden de viering van de mis, de samenkomsten van katholieken en de bediening van de sacramenten. In de praktijk werden de katholieken echter gedoogd zolang het wettelijk overheidsgezag niet werd

getart. De Paus zag de Nederlanden als een 'zendingsgebied' en richtte de Missio Hollandica of Hollandse Zending op. De Romeinse curie waakte nu over de voormalige kerkprovincie. Zij benoemden een apostolisch vicaris, die, in naam van de Paus, leiding gaf aan de activiteiten in dit missiegebied. Verschillende geestelijke orden namen het missiewerk ter hand. Op plaatselijk niveau gaven zij leiding aan de zogenaamde staties, die in de plaats van de opgeheven parochies waren gekomen. Marjan Kieboom onderzocht de oprichting van zo'n statie in de stad Utrecht en gaat in op het begrip 'schuilkerk'.